

HET BELANG VAN IDEALEN

in recht, moraal en politiek

Wibren van der Burg

Idealen spelen een belangrijke rol in het recht, de moraal en de politiek. Maar welke rol? En onder welke omstandigheden is de betekenis van idealen groter of minder groot? Wibren van der Burg, projectleider van het NWO-Pionierproject *The Importance of Ideals in Law, Morality and Politics*, schetst de wetenschappelijke idealen waarnaar de onderzoeksgroep streeft.

Om idealen kunnen we niet heen. Een voorbeeld kan dat misschien het beste illustreren. Willen we werkelijk begrijpen wat een ideaal als democratie is, dan moeten we verder gaan dan het concrete niveau van procedures en rechtsregels. Het zoeken naar wezenlijke eigenschappen die een staat of een organisatie minimaal moet hebben om van democratie te mogen spreken, levert ook weinig resultaat op - daarvoor is de verscheidenheid te groot. Idealen bieden hier wel een goed aanknopingspunt. Volgens de Amerikaanse socioloog Philip Selznick (een van mijn belangrijkste inspiratiebronnen; andere zijn Gustav Radbruch, Lon Fuller en Ronald Dworkin) zijn sociale instituties zoals democratie gericht op bepaalde 'master ideals'. Bij democratie zou men dat ideaal ruwweg kunnen formuleren als: 'regering voor het volk en door het volk'. Dit is een heel vage karakterisering van het ideaal; een grote variëteit aan invullingen is nog mogelijk. Bijvoorbeeld rond de vraag wie onder 'het volk' moet worden verstaan - horen daartoe ook vrouwen, minderjarigen, buitenlanders? Of rond de vraag of een districtenstelsel of juist evenredige vertegenwoordiging beter aan het ideaal van democratie tegemoet komt; of een referendum democratisch is, et cetera. Het is dus een open ideaal, dat het mogelijk maakt om in het licht van veranderende opvattingen en veranderende maatschappelijke omstandigheden steeds weer opnieuw te bediscussiëren hoe democratie het beste gestalte kan krijgen. Het ideaalgerichte karakter verklaart ook waarom democratie geen zwart-wit eigenschap is, maar een kwestie van meer of minder.

De betekenis van idealen

Dit voorbeeld, democratie, was het onderwerp van mijn proefschrift, waarin ik de theoretische grondslagen voor het Pionierprogramma

ontwikkeld heb. Het illustreert goed wat ik met idealen bedoel en welke rol ze spelen in wetenschappelijke theorieën over recht, moraal en politiek.

Om te beginnen zijn idealen vaak impliciet of latent aanwezig in het recht of in de publieke cultuur van een samenleving of groep. Ze kunnen doorgaans niet volledig gerealiseerd worden en bovendien ontsnappen ze steeds weer aan pogingen tot formulering en uitwerking in termen van regels en beginselen. Elke keer als we denken er te zijn, ze helemaal te pakken hebben of zelfs helemaal verwezenlijkt te hebben, blijkt toch weer dat er nog meer in het ideaal is dan we dachten. Kort gezegd: het zijn waarden die nooit helemaal geformuleerd en nooit helemaal gerealiseerd kunnen worden.

Dit idealenbegrip is een van de thema's die we nader willen onderzoeken. Er zijn verschillende visies op idealen die op het eerste gezicht niet met elkaar te verenigen zijn. Zo construeert de neokantiaanse filosoof Radbruch idealen langs deductieve weg, terwijl de pragmatische socioloog Selznick idealen ziet als impliciet in de wereld van de feiten. In onze programmaopzet is ervan uitgegaan dat het mogelijk is om een ideaalbegrip te hanteren dat beide benaderingen combineert. Deze veronderstelling lijkt mede gerechtvaardigd omdat Ronald Dworkin in zijn theorie neokantiaanse en pragmatische elementen combineert. Maar tijdens onze interne discussies blijkt er regelmatig een spanning te bestaan tussen de meer filosofische, universalistische benadering en de meer in de werkelijkheid gegronde sociologische optiek. Tegelijkertijd blijkt dat het niet goed mogelijk is voor slechts een van beide perspectieven te kiezen, omdat we dan met bepaalde problemen onvoldoende raad weten. Voor thema's als mensenrechten is de universalistische pretentie wezenlijk, terwijl

NWO PIONIER-programma

Persoonsgerichte Impuls voor Onderzoeksgroepen met Nieuwe Ideeën voor Excellente Research

NWO-Pionierproject The Importance of Ideals in Law, Morality and Politics (1996)
Projectleider: Mr.dr. W. van der Burg (Schoordijk Instituut voor Grondslagenonderzoek en Rechtsvergelijking, KUB)

Idealen zijn nodig om de rechtsontwikkeling en de dynamiek van moraal en politiek te kunnen verklaren. Idealen bieden aanknopingspunten voor kritiek op het bestaande recht en wijzen tegelijk de richting voor verbeteringen. Maar idealen worden onvoldoende onderkend. Theorievorming met meer expliciete aandacht voor idealen zal daarom nieuwe inzichten opleveren over recht, moraal en politiek. Rond deze hypothesen is sinds september 1996 aan het Schoordijk Instituut van de KUB een nieuwe, breed samengestelde onderzoeksgroep werkzaam.

Voor dit onderzoek heeft NWO mij in 1996 een Pioniersubsidie toegekend (nadat overigens in 1994 een eerdere aanvraag was afgewezen: een tweede keer proberen loont dus soms de moeite). Verdeeld over ruim vijf jaar bedraagt die subsidie in totaal 1,8 miljoen gulden. De KUB draagt zelf ook meer dan twee miljoen bij, deels in de vorm van deelname van stafleden en aio's. De onderzoeksgroep heeft dan ook een behoorlijke omvang: drie hoogleraren, vijf (hoofd)docenten, vier postdocs en acht aio's/oio's.

Congressen, publicaties en maatschappelijke activiteiten

Het programma zal in de komende jaren tot veel publicaties en andere activiteiten leiden.

Jaarvergadering & Studiemiddag

Op 19 december zal in Tilburg het jaarcongres van de VSR (Vereniging voor de Sociaal-wetenschappelijke bestudering van het Recht) aan het thema idealen zijn gewijd. Titel van het congres is *Ideaal en praktijk van de rechtsstaat*. Prof. dr. Paul van Seters, hoogleraar-directeur van het Schoordijk Instituut en voorzitter van de VSR, zal de opening verzorgen. Zelf zal ik een inleiding houden over het belang van idealen in recht, moraal en politiek. Bijdragen worden tevens geleverd door:

- Prof.dr. Willem Witteveen - Ministeriële verantwoordelijkheid en het OM: botsende rechtsstatelijke idealen
- Prof.dr. Freek Bruinsma - Juristen als idealisten: de mensen van de rechtsstaat.

Mr. Bernard Tomlow en mr. Herman Poeth zullen korte inleidingen verzorgen voor de forumdiscussie *Ideaal en praktijk van de rechtsstaat*, waaraan ook de inleiders een bijdrage zullen leveren.

Het congres wordt toegespitst op de rol van idealen in het recht en op de wisselwerking tussen rechtsstatelijke idealen op papier en de idealen in de praktijk. Informatie kan worden verkregen bij het secretariaat van het Schoordijk Instituut, mw. G. van Merriënboer, tel. 013-4662739, fax 013-4662537.

Begin 1998 willen we een bundel met een meer programmatisch karakter publiceren, waaraan vrijwel alle medewerkers van de groep zullen bijdragen. De discussies rond die bundel zijn voor ons een goede gelegenheid om tot een grotere onderlinge samenhang te komen.

De eerste associatie bij 'idealisme' is doorgaans niet die van gedegen wetenschappelijk onderzoek. Bij idealen denken we veeleer aan maatschappelijke bewegingen, aan gedreven individuen, of soms - meer negatief - aan door ideologieën verblinde groepen. Het zal duidelijk zijn dat het onderzoeksprogramma naast de wetenschappelijke ook een sterke maatschappelijke relevantie heeft. Deelname aan discussies in de media en lezingen voor een breder publiek rekenen we daarom uitdrukkelijk tot onze taak (waarbij we bovendien eens niet afhankelijk zijn van derdegeldstroominkomsten).

De afgelopen maanden heb ik diverse lezingen en interviews gegeven rond het thema idealen. Een van de aanleidingen daarbij was een beraadslag die vier vrijzinnige kerken in april 1997 in Utrecht organiseerden onder de uitdaginge titel *Tijd voor Idealisme*. Het verrassend hoge aantal van 450 deelnemers aan deze dag lijkt mij een aardige indicatie dat het inderdaad weer tijd voor idealen is. Een ding valt me steeds op in gesprekken over het thema. Ik zie voortdurend eenzelfde ambivalent patroon: eerst komt de twijfel of idealisme niet achterhaald is, iets van de jaren zestig, gevolgd door een aarzelende erkenning dat we eigenlijk ook niet zonder kunnen. Ik hoop dat we met onze onderzoeksgroep over vijf jaar hebben laten zien dat aandacht voor idealen niet alleen maatschappelijk wenselijk is, maar ook alleszins verantwoord en tot interessante wetenschappelijke uitkomsten leidt.

Wibren van der Burg

voor een ideaal als dat van de goede hulpverlener we veel verder komen als we dit zien als een ideaal dat geworteld is in de praktijk. Vanwege deze onduidelijkheid rond het ideaalbegrip zelf zijn er in het project vrij veel onderzoeken met een methodologisch en theoretisch karakter: een van de oio's vergelijkt de posities van Selznick en Radbruch en onderzoekt of er een synthese mogelijk is: een postdoc onderzoekt of bij communitaristische auteurs inzichten kunnen worden gewonnen in de epistemologische status van in de traditie gewortelde idealen. Zelf richt ik me op de vraag welke rol idealen in ethische en juridische argumentatiemodellen kunnen vervullen, en hoe idealen en andere elementen in die modellen, zoals waarden, beginselen en regels, zich tot elkaar verhouden.

De basisgedachte van het onderzoeksprogramma is als volgt. In theorieën van recht, moraal en politiek

(maar ook in de bijbehorende praktijken) moeten we de rol van idealen erkennen; iets wat tot dusverre te weinig gebeurt. Daarbij gaat het zowel om descriptieve theorieën (die bijvoorbeeld de huidige privacyregelgeving beschrijven en aangeven hoe deze historisch gegroeid is), als om normatieve theorieën (die de huidige regelgeving bekritisieren en alternatieven aanreiken voor een betere bescherming van surfers op Internet). Voor alle duidelijkheid: ik beweer niet dat idealen de belangrijkste elementen zijn in een goede theorie of een goede praktijk. In de rechtspraak zijn concrete regels en rechterlijke uitspraken natuurlijk belangrijker en spelen idealen slechts een ondergeschikte rol. Mijn stelling is bescheidener. Ook al spelen idealen slechts een beperkte rol, ze spelen niettemin een rol en daarom mogen ze niet genegeerd worden. Het Pionieronderzoek richt zich op de vraag welke rol dat precies is en onder

welke omstandigheden de betekenis van idealen groter en minder groot is.

Uitwerking

Deze basisgedachte kan op tal van manieren worden uitgewerkt. Een ideaalgerichte benadering biedt ons een andere perspectief op recht, moraal en politiek. Sommige theoretische vraagstukken komen in een ander licht te staan, wanneer men expliciet aandacht heeft voor de rol van idealen daarin. Maar ook voor meer toegepaste kwesties, zoals de vraag hoe men in het agrarisch recht de conflicten tussen milieu en landbouw kan reguleren, kan een ideaalgerichte benadering vruchtbaar zijn. Er zijn veel uitwerkingen mogelijk; zelfs met een omvangrijk onderzoeksprogramma als het onze zal men zich sterk moeten beperken. Daarom is het onderzoek verdeeld in vier onderzoeksclusters, die op tal van ma-

nieren met elkaar verbonden zijn. Naast een algemeen theoretisch cluster wordt meer toegepast onderzoek gedaan op het terrein van mensenrechten, van recht en moraal inzake milieu en dieren, en van idealen van de rechtsstaat. De concrete onderzoeksprojecten van individuele deelnemers lopen daarbij sterk uiteen. Een aio onderzoekt bijvoorbeeld in welke opzichten het ideaal van de rechtsstaat ook implicaties heeft voor private organisaties met een publieke taak, zoals ziekenhuizen of de NS. De postdocs richten zich onder meer op ontwikkelingen in ons morele denken inzake dieren en op de uitwerking van het begrip *good governance*. Om een meer concrete indruk te geven van het programma, wil ik twee kenmerkende thema's eruitlichten: de brede interdisciplinariteit en de aandacht voor de dynamiek van recht, moraal en politiek.

Interdisciplinariteit

Het programma is sterk interdisciplinair, ook in de samenstelling van de groep. Er zijn tien verschillende disciplines vertegenwoordigd, met een sterk accent op rechten en ethiek (mijn beide eigen disciplines) en op politieke en sociale wetenschappen. De sociaal-wetenschappelijke en sociaal-filosofische inbreng wordt geleverd door Paul van Seters, Willem Witteveen, Marc Hertogh, Bert van den Brink en enkele aio's. Die interdisciplinariteit is op drie manieren van groot belang in ons onderzoek. Allereerst proberen we nieuwe theorieën te ontwikkelen op een relatief onontgonnen terrein waar we weinig houvast hebben aan eerder onderzoek. Door te vergelijken hoe een bepaald probleem in het recht, in de politieke theorie en in de ethiek wordt benaderd, komen we eerder eenzijdigheden en lacunes in elk van deze disciplines op het spoor en ontstaan vaak creatieve ideeën. Belangrijker dan deze heuristische functie, waarbij de ene discipline inspiratie en inzichten ontleent aan de andere, is de echte interdisciplinariteit. Veel van de thema's in ons onderzoek hebben zowel morele, juridische als politieke aspecten: ik noem de zorg voor het milieu en voor dieren. Men kan deze thema's ook zinvol monodisciplinair bestuderen,

maar een interdisciplinaire aanpak heeft hier een duidelijke meerwaarde, zeker als men daarbij ook nog historische, empirische en normatieve benaderingen combineert. Het voornaamste argument voor een interdisciplinaire aanpak is echter dat idealen vaak een brug vormen tussen recht, moraal en politiek. Idealen als de mensenrechten of de democratie zijn zowel moreel, juridisch als politiek van aard. Via een verwijzing naar dergelijke idealen kunnen daarom politieke en morele overwegingen in het recht worden geïntegreerd en omgekeerd. Een van onze centrale hypothesen is dan ook dat een ideaalgerichte benadering nieuwe inzichten over de verhouding tussen recht, moraal en politiek oplevert. We denken daarbij aan klassieke rechtstheoretische debatten tussen rechtspositivisme en natuurrecht, maar ook aan het actuele debat tussen gemeenschapsdenkers en liberalen dat draait om de vraag naar een gedeelde publieke moraal als grondslag voor politiek en recht.

De dynamiek van recht, moraal en politiek

In het programma is bijzondere aandacht voor de dynamiek van de genoemde terreinen. Veelal is de beschrijving van rechtsontwikkeling een soort stroboscopische film, waarbij op opeenvolgende tijdstippen het geldende recht als een statisch beeld wordt beschreven. Bovendien heeft het recht een natuurlijke neiging tot verstarring, doordat het steeds weer wordt vastgelegd in wetten en rechterlijke uitspraken. Onze hypothese is dat idealen een belangrijke rol vervullen in het doorbreken van die verstarring, omdat ze een bron vormen om het bestaande recht te bekritisieren, maar ook omdat ze de richting aangeven waarin het recht zich verder kan ontwikkelen. Wij hopen dan ook dat onze benadering meer inzicht oplevert in de dynamiek van het recht (en evenzo van moraal en politiek). Daarom zit er in verschillende projecten een historische component om te analyseren hoe idealen een rol hebben gespeeld in rechtsontwikkeling en moraalontwikkeling. Zo richt een van de vier onderzoeksclusters zich op het thema mensenrechten. Van de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* is vaak

gezegd dat het een '*common standard of achievement*', met andere woorden een ideaal is. Daarmee verbonden kunnen we de ontwikkeling van de mensenrechten beschouwen als een voortgaande verheldering en institutionele bescherming van idealen achter historisch bepaalde formuleringen van die mensenrechten.

Een concreter voorbeeld: in discussies naar aanleiding van de IRT-affaire zou een fundamentele doordenking van de rechtsstatelijke idealen een zinvolle bijdrage kunnen leveren. Met een beroep op het doel van misdaadbestrijding werd door OM en politie gesteld dat te strikte interpretatie van de klassieke rechtsstatelijke regels de politie te sterk beperkt om tegenover de goed toegeruste misdaadorganisaties effectief te kunnen optreden. Deze discussie werd te zeer tot een relatief pragmatisch niveau beperkt, met als gevolg een ongecontroleerde ontwikkeling en toepassing van nieuwe opsporingsmethoden. Een systematische reflectie over wat nu werkelijk wezenlijk is voor de rechtsstaat zou tot een meer principiële benadering hebben kunnen leiden. Deze kan de basis vormen voor een beter beargumenteerde afweging tussen de idealen van de rechtsstaat en effectieve misdaadbestrijding, resulterend in een gemoderniseerde versie van regels voor de opsporing. Oriëntatie op de fundamentele rechtsstatelijke idealen kan een rechtsontwikkeling bevorderen die de middenweg zoekt tussen een halsstarrig vasthouden aan achterhaalde regels en het onkritisch volgen van de waan van de dag.

Literatuur

- W. van der Burg - The Importance of Ideals. - In: *Journal of Value Inquiry*, 31 (1997) p. 23-37
 W. van der Burg - Bioethics and Law: A Developmental Perspective. - In: *Bioethics* 11 (1997) 2, p. 91-114
 R. Dworkin - *Law's Empire* - London : Fontana, 1986
 L. Fuller - *The Morality of Law* - New Haven : Yale University Press, 1969
 P. Selznick - *The Moral Commonwealth* - Berkeley : University of California Press, 1992 □

Wibren van der Burg is hoofdonderzoeker grondslagen van het recht. Schoordijk Instituut voor Grondslagenonderzoek en Rechtsvergelijking, KUIB. Postbus 90153, 5000 LE Tilburg, e-mail: w.burg@kub.nl